

N. HORVÁTH BÉLA

Kultusz – és politika

ILLYÉS GYULA PETŐFI-KÉPE AZ '50-ES ÉVEKBEN

Illyés Gyula Petőfi-könyvei a XIX. századi költő, a nemzet apostola népszerűsítésében, a kultuszképzésben¹ jelentős szerepet játszanak. A mai felnőtt nemzedékeknek az 1963-ban megjelent *Petőfi Sándor*, elődeiknek az eredeti mű, az 1936-os *Petőfi*. Noha a szerző nem deklarálja, de nyilvánvalóan elkötelezett, elfogult, tehát akarva-akaratlan a kultuszképzés rituáléjának rabja lett, amikor egy teleologikus célképzet mentén felrajzolta az életpályát, a gyermek- és ifjúkortól kezdve a pálya kiteljesedéséig, a hősi halálig: „A megpróbált Nemzet gyors, lélegzetelállító ütemben oktatja a fiút. Óriási feladat vár reá: bevezetni a kismizett milliókat, a népet a nemzet közösségébe és az elmaradt, illetve fejlődésében erőszakosan visszavetett nemzetet a világ népeinek közösségébe. S mindezt egységgyedül a szó erejével. Meg kell ismernie tehát a népet, aztán a nemzetet. Annak a jövődő boldog honnak, amely felé irányt fog mutatni, a néptestvériség ígértföldjének csak álomképét szabad ismernie [...] A költő, akiről beszélünk, száz és százmilliók közül választotta ki erre a sorsra, s talán már anyja méhében. S az események, amelyek megtörténtek vele, azért rendkívüliek, mert vele történtek. Ha akarom, törvényszerűnek és szükségesnek nevezhetem őket – ha akarom, káprázatosnak és csodálatosnak, s emberfeletti szándék ujjmutatását fedezhetem fel bennük.”²

Az 1936-os és az 1963-as Petőfi-életrajzok a kultuszt nemcsak építették, formálták, hanem újradimenzionálták. Különösen a *Petőfi Sándor*, amely az 1962-ben megjelent francia kiadás magyar nyelvű változata.³ Illyés kettős feladatra vállalkozik az átdolgozott Petőfi-könyvvel: egyrészt a magyarságot, a magyar történelmet és kultúrát behelyezi egy sajátos európai kontextusba, s ennek eredményeként példakép elődjét, Petőfit is európai kitekintésben látta. Miközben a magyar történelem, a magyar kultúra „idegenségét” és különösségét érzékelteti, minden vonatkozásban a nyugatosságait, az európai kultúrkörhöz való tartozását hangsúlyozza. Petőfit, a költőt és forradalmárt pedig oly módon pozicionálja, hogy a francia forradalom és annak jakobinus vezetői iránti kötődését helyezi a politikai Petőfit bemutató értelmezés középpontjába. Hasonlóan politikai képet formáz Illyésnek az '50-es években írt másik két műve is, amelyek azonban nem tudtak hozzátenni a kultuszhoz, s az irodalmi közvéleményben is kevésbé ismertek. A *Két férfi* és a *Föltámadott a tenger* Petőfije nem azért nem tudott katartikusvá válni, s így a kultuszról is kimaradt, mert a „baloldali” Petőfi hitetlen és hiteltelen lett volna. A baloldaliság sem Petőfitől – sem Illyéstől – nem volt

¹ A kultuszkutatásról, illetve a Petőfi-kultuszról: Dávidházi Péter: „Isten másodszületője”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Gondolat, Budapest, 1989; Margócsy István: *A magyar irodalom kultikus megközelítései* (Florilegium és kommentár), Irodalomtörténeti Közlemények, 1990/3, 288–313.

² Illyés Gyula: *Petőfi Sándor*, Szépirodalmi, Budapest, 1963, 15.

³ *Vie de Petőfi*, Gallimard, Párizs, 1962.

idegen, s a baloldali Petőfi kultusza is jó néhány évtizedes múltra tekinthetett már vissza. Nem ezen múltott tehát a két Illyés-mű sikere.

1907-ben az akkori Petőfi-irodalom legjelentősebb képviselője, a háromkötetes életrajz írója, Ferenczi Zoltán akadémiai székfoglalójának ez volt a címe: *Petőfi és a socialismus*.⁴ Ferenczi az irodalomtudós igényével és argumentációjával beszélt a nemzeti költő és a nemzetietlennek tekintett szocializmus kapcsolatáról. Az akadémia konzervatív közössége előtt tartott székfoglaló persze nem állítja, hogy Petőfi szocialista lett volna. A társadalmi tematikájú versekre, útijegyzetekre, naplóra támaszkodó szöveg megrajzolja azokat a kapcsolódási pontokat, ahogy a XIX. századi közepén a szocialista tanok mintát jelenthettek – vagy jelenthettek volna – a kétségkívül radikális nézeteket valló, s a nép, a jobbagyság társadalmi, gazdasági felemelkedését, politikai és kulturális emancipációját követelő Petőfinek. A tudós Ferenczi pontosan fogalmaz, amikor a „francia forradalmak történetét mindennapi kenyereként” faló Petőfi lehetséges eszmei forrásaként Babeuf, Saint-Just írásait idézi, de hivatkozik Marxra, s a kommunista kiáltványra is: „Azonban, ha nem szedte is eszméit semmi rendszerbe, az világos, hogy kívánt ugyan népfelszabadítást, a népnek viszonylagos anyagi jóllétet (t. i. részt a bőség poharából) [sic!], oktatást, kívánta hazánkban a legnagyobb politikai egyenlőséget, sőt a népuralmat egészen oly mértékben, melyet újabban Seillière demokratikus imperialismusnak nevez; de mindezt nem a gazdasági élet átalakítására, nem az állam megbuktatására, nem a magántulajdon, a család eltörlésére vonatkoztatja akár a communismus, akár a collectivismus, akár más efféle megvalósítása végett, hanem tisztán az általános szabadság, a politikai demokratizmus nevében.”⁵ Ferenczi a költő republikánus szemléletét hangsúlyozza, s politikai emancipáció demokratizmusát tekinti politikai eszméi közül a legmeghatározóbbnak: „A költő által álmodott állam tehát a szabadságon alapult volna, mely a legfőbb jó, a javak java, ennek megvalósítása célja a legközelebbi forradalomnak s az új törvényeknek; ezzel teljesen egyenrangú az egyenlőség, mely nélkül a szabadság nem gondolható; továbbá némi vagyonegyenlőség, a mennyiben senkinek sem szabad egészen szegénynek lenni; magának az államnak alapfeltétele pedig az erény, a törhetetlen jellem, mint Robespierrenél és Saint-Justnál; mert az államban az egyenlőség feltétele a polgárok erényessége, de egyébként is a szigorú erkölcs és republicanus egyet jelent; »mert a respublikának nem az a fő jelszava, hogy 'le a királylyal!' . hanem a tiszta erkölcs!«.”⁶ Ugyanakkor a tudós Ferenczi tagadja, hogy a költő ismerte volna alaposabban korának szocialista tanait: „Ő a lehetőség szerint olvashatta volna az 1847-ig megjelent utópista-tanokat s talán egyet-mást az általános ismeretek terjedése következtében ismert is belőlök; de alaposan s kedvvel nem foglalkozott velők, az e körbe csak némileg beletartozó írók közül Rousseaut kivéve egyet sem említ, a ki azonban szintén nem volt szocialista. Nincs nyoma tehát, hogy pl. Babeuf felkelése és tanai bármi hatást is tettek volna rá; sőt a francia forradalomról szóló jegyzeteiben neve sem

⁴ Ferenczi Zoltán (1857–1927) irodalomtörténész, akadémikus. Legjelentősebb munkája a Petőfi-monográfia: *Petőfi Sándor I–III.*, Franklin, Budapest, 1896.

⁵ Ferenczi Zoltán: *Petőfi és a socialismus*, Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1907, 15.

⁶ I. m. 16.

fordul elő és Marx Communista kiáltványát, noha a lehetőség szerint olvashatta volna, tényleg nem olvasta.”⁷

Ferenci állításait Pogány József (a Tanácsköztársaság későbbi népbiztosa) utasítja vissza a proletariátus nevében. Különbséget tesz a szocializmus XIX. század közepi és XX. század eleji értelmezése között, cáfolva Ferenczinek azt az állítását, hogy a szociáldemokrácia Petőfiben a „mai értelemben vett szocializmus előharcosát” kívánta látni: „Szocialisták csak annyit állítottak róla, hogy a mai Magyarország minden osztályai és pártjai közül csak nekik van joguk becsülettel odaállni az emléke elé, és csak nekik van joguk, hogy politikai elvei örökösének mondják magukat és legfeljebb ha azt mondták róla, hogy ott is megérintette a negyvenes évek szocialista szele, és Fourier, Saint-Simon, Louis Blanc szocializmusa tükröződik a költészetében.”⁸ A politikai szónoklatok logikáját követi Pogány, amikor meghatározza, hogy kik Petőfi igazi szellemi örökösei. Ez a kisajátító logika működik a jobb- és baloldalon egyaránt, amikor egy adott eszme és Petőfi kapcsolatát igazolják vagy nem igazolják, csak deklarálják. A szocializmus elméleteivel azok a politikai szónoklatok sem hozzák direkt összefüggésbe a költőt, amelyek a századelő politikai forrongásában igényt tartanak a forradalmár, plebejus, népbarát Petőfire. A magyarországi szociáldemokrácia nagy alakja, Weltner Jakab így beszél 1907-ben: „...Petőfit a népen kívül, a szervezett munkásokon, a szociáldemokratákon kívül senki sem vallja magáénak. [...] Az analfabéták testülete a parlamentben százszor bebizonyította, hogy nem akarja Petőfit.”⁹

Petőfi baloldali és jobboldali kultusza egyaránt valamely kultikusnak tekintett helyhez, eseményhez kapcsolódik. Azóta, hogy 1876-ban a fiatalabb nemzedék fellázadt a Kisfaludy Társaság konzervativizmusa ellen, és megalapította a Petőfi Társaságot, s azóta, hogy 1882-ben felállították a költő szobrát a Duna-parton. A kultuszápoláshoz nemcsak a kegyhelyek szolgálnak, hanem az évfordulók is. A Népszava 1919. július 31-i száma Petőfi halálának évfordulójáról emlékezett meg, aktuálpolitikai kontextusban fogalmazva meg a forradalmár költő és az 1919-es forradalom közti kapcsolatot: „A mai napon éppen hetven esztendeje annak, hogy a költő ajka örökre elnémult a csatatéren, hogy Dózsa György szellemét nem idézi többé a magyar mágánások elaludt lelkiismeretének a fölébresztésére, ámde hetven esztendő után ugyancsak divatba jött a pirosló arccok, a piros zászlók és a világszabadság emlegetése az egész föld kerekében.”¹⁰

A Horthy-korszak uralkodó Petőfi-képe a konzervativizmus nép-nemzeti talapzatára épült. Ezzel szakított radikálisan az 1945-ös korszak- és rendszerváltás, különösen 1948 után, a kommunista hatalom kiterjesztésében. A forradalmár Petőfi uralta ezt a képet, ahogyan azt Révai József és Horváth Márton megalkották. Amint a Horthy-korszakban, az új hatalom is törvénybe iktatta a maga Petőfi-értelmezését mint politikai és kulturális fundamentumot. Ehhez kínálkozott a forradalom centenáriuma. Az 1948. március 15-i Szabad Nép címloldalán Révai József *Kossuth, Petőfi,*

⁷ I. m. 17.

⁸ Pogány József (1886–1938) szociáldemokrata, majd kommunista újságíró, politikus. Pogány József: *Petőfi és a szocializmus*. In *Jöjjön el a te országod...* (Petőfi Sándor politikai utóéletének dokumentumaiból), szerk. Margócsy István, Szabad Tér Kiadó, Budapest, 1988, 65–71, 68.

⁹ Weltner Jakab (1873–1936) szociáldemokrata politikus, újságíró. Több cikluson keresztül a Népszava szerkesztője.

¹⁰ Népszava, 1919. július 31., 6.

Táncsics öröksége című cikkét közli. Révai Kossuthban az államférfit dicséri, Táncsics azért kellett, mert „nála senki sem tudta jobban, mivel lehetne a parasztságot életrehalálra érdekeltté tenni a haza védelmében”. A politikai retorika szabályai szerint a vezércikk megvonja a tanulságokat is. Petőfi „örökségét” így összegzi: „Petőfi Sándor öröksége: demokratikus következetessége és kérlelhetetlensége a nép belső és külső ellenségeivel szemben. Petőfitől tanultuk, hogy a bilincseket a nép kezén-lábán nem lazítani kell, hanem össze kell törni. Ő látta meg, sejtette meg először, hogy az idegen zsarnokságon, a feudális zsarnokságon túl fel kell szabadulni minden zsarnokság alól. Az ő öröksége a tanítás, hogy nem elég az alsó és a felső osztályok érdekeinek egyesítése ahhoz, hogy a nemzetből igazán egységes nemzet legyen, magából a népből, magukból a dolgozó osztályokból kell nemzetet formálni.”¹¹ Március 15-én az országgyűlés megszavazta 1848 jelentőségének törvénybe iktatását. Az erről tudósító Szabad Nép címlapján Petőfi jelentősége így fogalmazódik meg: „Petőfi öröksége: A demokratikus átalakulást nem félig, hanem egészen meg kell csinálni.”¹² A törvényt elővezető Nagy Imre (az országgyűlés elnöke) után Révai József mondta az indoklás politikai szövegét. Most is a három névre épül a szónoklat – aktuálpolitikai utalásokkal –, majd így foglalja össze (ismét) az „örökséget”: „Petőfi azt hagyta ránk, hogy a nemzeti egységet nem a letűnő társadalmi és politikai rendszer kiváltságos osztályaival, az ingadozókkal és megalkuvókkal kell megteremteni, hanem nélkülük és ellenük. Ő tanított rá, hogy demokratikus átalakulást nem félig, hanem egészen kell megcsinálni, gyökeréből kitepni a feudális gatz a magyar ugarról, hogy újra gazdag termőfölddé legyen. Petőfi tanított rá, hogy a népnek uralkodni kell nemcsak a költészetben, hanem az országában is.”¹³

A politikai szövegekben visszaköszönő „fő vonal” (Kossuth, Petőfi, Táncsics) jól érzékelhetően az MKP-nak azon törekvésére épül, hogyan tudná a magyar kultúrában és társadalomban egyébként gyökértelen kommunista eszmeiséget és mozgalmat bekapcsolni a magyar történelembe: Kossuth a nemzeti függetlenséget, Petőfi a „városi népet” (ahogy Révai mondja) reprezentálja. Táncsics pedig a parasztságot. 1948 márciusában a magyar kommunisták még hangoztathatják nemzeti mivoltukat, még a nemzeti-népi demokrácia van napirenden a sztálini politikában.¹⁴

Petőfi halálának 100. évfordulója ismét aktuálissá tette a politika Petőfi-értelmezését. Az ezidőre egyeduralomra tört kommunista párt most már újra értelmezhetette a korábbi taktikai szövetségesének, a Nemzeti Parasztpártnak tett ideológiai engedményeit, így az irodalmi preferenciáit is. Ezt jól érzékelteti a centenáriumba alakult emlékbizottság ülésén elmondott beszéd, a „*Lobogónk Petőfi*”. Horváth Márton szakít Révai egy évvel korábbi, a magyar szabadságharc függetlenségi törekvéseit is kontextualizáló felfogásával. Helyette a proletár nemzetköziséget hangsúlyozza, ahogy a moszkvai szakszervezeti megemlékezést, a román kormány megemlékezését „Petőfi jeltelen sírján” idézi fel és Pozsonyt, Prágát, Szófiát. A direkt politikai kontextust egyrészt azzal jelzi, hogy Lunacsarszkijt idézi, aki „saját kora bolsevikjének nevezi Pető-

¹¹ Révai József: *Kossuth, Petőfi, Táncsics öröksége*, in Szabad Nép, 1948. márc. 4., 2. (Sokat mond, hogy Révai cikkében Rákosi képe látható, ahogy fogadja Vorosilov szovjet marsallt.)

¹² Szabad Nép, 1948. márc. 17.

¹³ Uo.

¹⁴ Rákosi Mátyás 1949-ben önkritikát gyakorol: szovjet utasításra bejelenti a proletár diktatúra kezdetét. Ld. *A népi demokrácia néhány problémájáról*, in Szabad Nép, 1949. január 12., 2.

fit”¹⁵, másrészt ahogy a költő és a kommunista mozgalom eszmeiségét összekapcsolja: „Megszületett a világtörténelem legnagyobb forradalmában a világszabadság bástyája, a szocialista Szovjetunió, s megszülettek azok, akik győzelemre vezetik a földkerekség minden elnyomottját és kizsákmányoltját: Lenin és Sztálin. Megszületett Magyarországon is a munkásosztály és élcsapata: a kommunisták pártja, amely harcaival bizonyította be, hogy méltó Petőfi példájához, a nép szeretetében, hajlíthatatlan forradalmiságban, meg-nemalkuvásban, a célkitűzés merészségében és önfeláldozásban. Megszületett Magyarországon is a munkásosztály nagy vezetője: Rákosi Mátyás, aki a legyőzhetetlen hadsereg, a Párt élén megragadta a történelmi lehetőséget, amelyet a felszabadító Szovjetuniótól kaptunk, az ország gazdájává, vezetőjévé, urává tette a munkásosztályt, dolgozó magyar népünket.”¹⁶ A kommunista párt pozícióját – és ebből adódó helyzetértékelését – jól tükrözi, ahogy Horváth Márton direkt módon kapcsolja Petőfit nemcsak a korábbi baloldali értelmezésekben óvatosan felvetett marxi-engelsi tanokhoz, hanem a marxi elmélet újabb adaptációihoz: Leninhez, Sztálinhoz, Rákosihoz. S ez, a történelmi valóságra, a tényekre semmit sem adó politikai szemlélet Petőfit kifordítja abból a kontextusból – és a nemzeti konszenzusból –, hogy a magyar függetlenségért harcolt, nemcsak az osztrákok, de az oroszok ellen is: „Petőfi nemzetközisége nemcsak az emberiség ügyével vállalt érzelmi közösségben tükröződik, amely verseinek egész sorát tüzei; nem is a piros zászló és a világszabadság jelszava a legdöntőbb, hanem az a tudatos politikai állásfoglalás, amely a magyar szabadság ügyét állandóan összekapcsolja az európai szabadságmozgalmak állásával. Petőfi megértette és végrehajtotta – anélkül, hogy ismerte volna – azt, amit Marx és Engels már 1848/49-ben tanítottak: a nemzeti szabadság ügye számára nem a gyengeség, hanem az erő forrása, hogy össze kell kapcsolni, s ha szükséges, alá kell rendelni a nemzetközi szabadság, az európai forradalom ügyének. A marxizmus-leninizmus klasszikusain kívül Petőfitől is tanulunk, amikor ma azt mondjuk: elárulja hazáját, elárulja a dolgozó nép ügyét az, aki a nemzetközi haladás, a szabadság és a béke legfőbb őretől, a Szovjetuniótól egy hajszálnyira is eltávolodik!”¹⁷ Horváth Márton Petőfi-értelmezése nyilvánvalóvá teszi, hogy lehet egy politikailag felhasználható ideából aktuálpolitikai érveket, a napi politikában alkalmazható öngigazoló téziseket kreálni. Idézi (cím nélkül) *A nemzethez* című vers két sorát, hogyan ostromozta Petőfi az árulókat, nem hagyva kétséget afelől, kik az „áruló testvérek” 1949-ben: „Ma is példakép lett Petőfi a forradalmi erélyben és forradalmi éleslátásban. Haragja nem tesz különbséget a forradalom belső leszerelői és a nyílt ellenség között, – vagy ha igen, a belső bitangokat az »áruló testvéreket« helyes ösztönével még jobban gyűlöli. Nem hangzanak-e szinte hozzánk intézett figyelmeztetésnek a jól ismert sorok: »Köztünk van a legnagyobb ellenség!«”¹⁸

Ebben a politikai-ideológiai helyzetben született Illyés *Két férfi* című kis könyve. A szerző a műfajt is megjelölte: „regény”. A *Két férfi* valójában egy filmforgatókönyvkísérlet, amit aztán a *Föltámadott a tenger* rendezői filmre is visznek. Az alapmű 1950-ben jelent meg. A szöveg megkísérli a forgatókönyv intencióinak és szabályszerűsége

¹⁵ Horváth Márton: *Lobogóink Petőfi*, in Szabad Nép, 1949. július 31.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

geinek betartását, de láthatóan más a szerző szándéka. Illyés többször is hagyatkozik korábbi Petőfi-könyvére, olykor kisebb szövegrészt is átemelve, s főleg annak Bem-képére. A szabadságharc vezetői közül már 1936-ban is Bem portréja a legpozitívabb. S talán nemcsak azért, mert egyedül ő találta meg a hangot Petőfivel, hanem franciás műveltsége, iskolázottsága okán is.¹⁹ Az 1936-os könyv csak vázlatosan érintette azt a kapcsolatot, amit aztán 1950-ben részletez Illyés.

A filmregény címében megjelölt két férfi közül Bem az igazi férfi. Ő a hadvezér, a politikus, s a nép igazságát értő forradalmár. A könyv többször is él ezzel a fordulattal: „Ki az a Bem?” A forradalmár, a szabadságharcos mindjárt a könyv elején bemutatkozik, amikor Kossuthal először beszél, s megosztja a lengyel felkelésben, a párizsi, bécsi forradalomban szerzett tapasztalatait. „1. Egyesíteni rögtön a zsarnokság minden ellenségét, megszüntetni a szabadság hívei közt a viszályt. 2. Támadni, mindig, azonnal. A forradalomban a megállás fél vereség. [...] 3. A népet azonnal részletetni a szabadság áldásaiban. Azonnal megadni neki, amit kívántak. És kívánnak. És kívánhatnak. Vagyis ne csak szavakat. A jobbágnak például most nemcsak jogot, hanem földet is! [...] 4. A tűzéréség! A háborút ezentúl az nyeri meg, aki legelőször a távolságot legyőzi.”²⁰

Bem nemcsak a korszerű harcászatot (a tűzéréség, az ágyúk szerepét) érti, hanem a nép nyelvét is. Erdélyi sikerei is részben annak köszönhetőek, hogy maga mellé tudta állítani a magyar jobbágyok mellett a románokat, a szászokat is. Bem politikája, hogy katonáival nem területeket akar hódítani, hanem – mint mondja – „lelkeket”. Megérti a követeléseket, a sérelmeket. Az egyik jelenetben, „egy nyomorúságos magyar faluban”, Bem igazságot tesz, mégpedig az „uraságok” ellenében. Mivel a jobbágyok felázadtak, és Bem forradalmi hadseregébe álltak, minden korábbi jogaiktól az „uraságok” meg akarják fosztani őket: „A magyar hadsereg vitéz vezére itt lám közzé adhatja, hogy mindenki tekintse magáénak földjét, melyet mívele [...] házát, melyet felraka, jószágát, melyet nevele. A szabadság erre is szól... [...] ha pedig az uraságnak nem tetszik, jöjjön ide ágyúink elé igazáért...”²¹ A szöveg politikai áthallása – utalás a beszolgáltatásokra – nyilvánvaló, amint az ezután következő jelenetben, a „romános, szászos” öltözetű emberek között elhangzó proklamációé is: „A magyar kormány diadalmas vezére pedig kinyilvánítja, hogy senki a guberniumnak ne adjon semmi dézsmát, sem a háza után, sem pedig bordézsmát ne adjon... Mert a szabadság szól igenis a kertre, szőlőre is...”²²

A *Két férfi* szövege nyilvánvalóan nem tudott a politikai elvárásokból kihátrálni. Ugyanakkor az erdélyi népek sorsközösségéről mondtak nem feltétlen a proletár internacionalizmus elvárásaként értelmezendők, hanem inkább a Németh László-i „tejtestvériség” gondolat reinkarnálódásának. Egy igazán filmszerű snittben egy vágató szekér sziluettjében látszik, hogy a leégett faluban, a templom lezuhant kupolájá-

¹⁹ József Bem (1794–1850) Cseh-lengyel származású tábornok. Részt vett az 1831-es lengyel felkelésben, majd annak bukása után Párizsba menekítette hadserege jelentős részét. Maga is letelepedve megalakította a Lengyel Légiót. Magyarországra a bécsi forradalom elbukása után érkezett. A szabadságharc leverése után Törökországba emigrált, s a törökök oldalán harcolt Murád pasa néven.

²⁰ Illyés Gyula: *Két férfi*, Révai Könyvkiadó Nemzeti Vállalat, Budapest, 1950, 11.

²¹ I. m., 51.

²² I. m., 52.

ban egy református magyar pap „turkál”, s néha átnéz a szemközti román parókiára, „annak üszkei között a pópa körülbelül ugyanezt csinálja”. Illyés a Kárpát-medencei etnikumok közös sorsából adódó jogegyenlőségért már a párizsi békeszerződés kapcsán keletkező szövegeiben is kiállt, tehát ez a politikai szál inkább a politika figyelmeztetésének tekinthető, ahogy idézi Bem kiáltványait arról, hogy mindenki „nyelv- és valláskülönbség nélkül” egyforma jogokkal rendelkezik. Amint az is, ahogy Bem fellép a „szegény nép sanyargatása” ellen: „Első rendeletem: a szegény nép nyomor-gatását, akármilyen nyelvű is az a nép, nem tűröm. A rekvirálást sem; a szegény elle-nében az is csak rablás.” Mert mint mondja: „...a nép ügyét csak a néppel együtt lehet megnyerni. És hogy a szabadsághoz minden népnek egyforma a joga!”²³

A másik férfi: Petőfi. Az itt megrajzolt portré alig hasonlít a Petőfi-könyv alakjára. Néhány „életrajzi” részlet fikcióként színesíti a katona költő portréját. A Görgeyvel való konfliktusa ismert, a regényben azonban politikai nézeteik is ütköznek. A had-vezér a népfelkelőket katonailag értéktelennek tartja és veszélyesnek, mert mint mondja, a népfelkelés „könnyen vezethet másfajta felkelésre is”. A jelenetben még nem nevesített, csak „kihajtott ingúként” leírt költő radikalizmusa mindjárt a könyv elején hangot kap, amikor szembeszáll Görgey nézeteivel: „Király és haza?! Forradalom és haza! ez tartozik most össze, ez forr most egybe! Én azokkal masíroztam – mutat le a népfelkelőkre – hogy megtudjam, mi a haza! Mit akar a haza? [...] Ha a forradalom elbukik, elbukik az ország. Vezérről beszélnek. Ide csak olyan vezér jöhet, aki a forradalmat is vezeti. Forradalomra azt a népet!”²⁴ Ez a radikalizmus uralja a portré-t. Noha a könyv idézi *A nemzethez, az Akasszátok föl a királyokat!* sorait, Petőfi politikai nézeteit az olyan direkt párbeszéd-ek adják vissza, mint ami a Bemmel való első találkozáskor elhangzik: „Tábornok úr világosan látja a teendő-t, az egyetlen utat. Félős, hogy mire mások is ilyen világosan látják, késő lesz. Azt hiszik, van megállás, van alkudozás. Még a jóhiszeműek is méricskélnék, tapogatóznak. Félnék az igazi forradalomtól, az igazi néptől. Nem látják, hogy a hazát csak a szegények, a legszegé-nyebbek menthetik meg: ha azok is magukénak vallhatják a hazát.”²⁵ Ez a politikai radikalizmus kétségtelenül Petőfi szótárából való, ugyanakkor rárimel a kommunista ideológia jelszavaira is. Amint a „világszabadság” kifordítható célképzete és ideolo-gizmusa is. Ez a sajátos kettős forradalmiság az alapja a „két férfi” politikai nézetazo-nosságának, szellemi rokonságának. Bem arra kéri Petőfit, akinek „mestersége a szó”, hogy értesse meg népével: „...hazájuk szabadságát csak úgy vívhatják ki, ha minden elnyomott ember ügyét, minden elnyomott nép ügyét is a maguké-vá teszik. A kis nemzetek számára főké-p a szabadságnak egy útja van...

– A világszabadság.”²⁶

A *Két férfi* a szabadságharc tablójából, a történelmi alakok és a fiktív figurák soka-ságából a forradalmakban jártas lengyel tábornok és a forradalmat intellektuálisan megé-lő költő alakját és kapcsolatát emeli ki. Persze felidézi a valós „történetet” is, így a Vécsey-ügyet,²⁷ s annak kapcsán a Klapkával megese-tt affért. A szabadságharc ve-

²³ I. m., 41.

²⁴ I. m., 15.

²⁵ I. m., 71.

²⁶ Uo.

²⁷ A Vécsey-ügyről: Vécsey Károly (1803–1849) az Aradon kivégzett tábornokok egyike. Temesvár ostromakor nem teljesítette Bem utasításait. A *Két férfi* szerint irigységből,

zetőit nem igazán jó színben tünteti fel a könyv, ahogy a szerző az utószóban mondja „bírálni is akart egy nagy kort, a kegyelet megsértése nélkül”. Amint a Petőfi-könyvekben (főleg az 1963-as *Petőfi Sándorban*), Görgey a legnegatívabb figura konzervativizmusa, royalizmusa miatt, de jól megvilágítja a vezérkar politikai nézeteit, hogy Bemet nemcsak hiúságból akadályozzák, hanem tehetsége és „népisége” miatt is. A Bem–Vécsey-konfliktusban Kossuth is a temesvári csatát hiúsági okokból elvesztő Vécseynek ad igazat: „Bem oly kevésbé jártas a mi habitusainkban...”²⁸ S amikor Klapka indulatában le akarja tartóztatni Petőfit, s becsületében vérig sérti, a tábornokban ugyancsak az ellenszenv munkál és az arisztokratizmus. Illyés könyvének baloldalisága a népjogok deklarálásában is megmutatkozik, s ezzel összefüggésben a szabadságharcot vezető arisztokraták bírálatában, azok politikai szűklátókörűségét hangsúlyozva. Meglehet, ez a szemlélet nagyon is illeszkedik a Révai – Horváth Márton kultúrpolitika elvárásaihoz, az azonban kétségtelen, hogy Illyés könyve igyekszik ki is lépni az alkalmazkodás kényszeréből. Ilyennek tekinthető a korábbi Petőfi-könyvhöz képest is túlságosan patriarchalizált atya-fiú kapcsolatban megjelenő Bem–Petőfi-viszony, azaz a bölcs politikus és a költő-művész egymásra találása. Másrészt Bem idealizált figurája, aki a magyarság igazi Bem apója – szemben a magyar nép „bölcs atyjával”.

Illyés – mint mondja – történelmi tanulmányt akart írni a „filmkockák nyelvén”. A filmszerű utalások kétségkívül megjelennek a szövegben, ám forgatókönyvvé csak később lesz, amikor a politika meglátta benne a lehetőséget. A film a szovjet kultúrpolitikában is – a korai szakaszt nem idesorolva – a propaganda legfontosabb eszközévé nőtte ki magát, látványosságának, új nyelvezetének köszönhetően. Természetesen a pártpolitika szolgálatába állítva, a „tömegek mozgósítása érdekében”. Az 1949-ben megalakuló, a kommunista hatalomátvételre épülő új kormányban Révai József lesz a népművelési miniszter, aki a filmgyártás felett is teljhatalmat gyakorol: „De csak a játékfilm érdekli, a szakma, a művészeti ág más területeivel alig foglalkozik. Egyedül ő dönthet, mindenben ki kell kérni a tanácsát, véleményét, s amikor ez nem történik meg, a döntések húzódnak. Az operatív irányítás (a Népművelési Minisztérium filmfőosztálya, a Magyar Filmgyártó Vállalat igazgatósága) formális, döntéselőkészítő és -végrehajtó fórummá zsugorodik, bürokratikus formaságok mögé kényszerül bújni, hogy döntésképtelenségét leplezze. Ez az irányítási struktúra óhatatlanul és logikusan termeli ki a baloldali sematizmust, a korszak vezetői által is sokat ostorozott, mégis általuk kikényszerített művészeti gyermekbetegséget, amelyet mindenki bírál, szapul, de ellene tenni képtelen.”²⁹ Révai csak „remekműveket” akar, így érthető, hogy olyan filmforgatókönyveket vagy arra alkalmas szövegeket kíván, amelyeket jelentős rangú írók jegyeznek. Így került Illyés és műve az őt egyébként mindig is respektáló Révai látókörébe. Közel két évbe telt, amíg a *Két férfi* szövegét alapnak tekintő *Föltámadott a tenger* című filmet elkezdték forgatni. Illyésnek sokszor át kellett

presztízséből (ld. 111–112). Bem indulatos, Kossuthnak írott levelében gyávanak és minden tehetség nélküli tisztnek nevezte. A levelet Petőfi megjelentette a *Honvéd* című lapban, majd azt átvette a *Március Tizenötödike*. A Bem hadsegédeként eljáró Petőfit ezért akarta Klapka letartóztatni.

²⁸ I. m. 117.

²⁹ Szilágyi Gábor: *Tűzkeresztység*. A magyar játékfilm története, 1945–1953, Magyar Filmintézet, Budapest, 1992, 79.

dolgozni a szöveget, és vélhetően nem sok öröme tellett ebben a munkában. S talán az elkészült filmben sem. (Még akkor is, ha az 1953-as Kossuth-díja az *Ozorai példát* és ezt a forgatókönyvet is honorálta.)

A *Föltámadott a tenger* szövegkönyve a kompromisszumok és olykor a sematizmus jegyeit mutatja. Kétségtelen, Illyés nem volt könnyű helyzetben. Beszorult a baloldali „utitárs” csapdjába, amikor is nyilvánvaló baloldali nézeteit, s a kommunista vezetőkhez fűződő régi személyes kapcsolatait az 1948 után létrejövő új hatalom a saját szolgálataiba akarta állítani. A társadalmi átalakulást támogatni és ebben a szorult helyzetben megőrizni a művészi integritást csaknem lehetetlen feladat. Az I. Írókongresszuson (1951) Révai a záróbeszédében nyilvános vitát folytat Illyéssel, annak felszólalására reagálva: „A kritikai realistáknál a jelen időszerevése és a holnap időszerevése elválhatott egymástól. Ma másképpen áll a dolog. Ami holnap időszerevé lesz és marad, az csak azért lesz és marad holnap is időszerevé, mert a jelenben is az. Egyetért velem Illyés Gyula?”³⁰ A „vita” persze inkább bírálat, ahogy a kultúrpolitikus mondja: „Harcolunk Illyés Gyuláért. Harcoltunk és harcolunk elsősorban akkor, amikor szókimondóan megmondjuk neki az igazat és keményen bíráljuk.”³¹ Ez a harc jól érzékelhető a *Föltámadott a tenger* történelemképében és Petőfi-ábrázolatában.

Illyés ódzkodását a feladattól nemcsak politikai és irodalompolitikai megítélése magyarázhatja. A minta – mint az irodalomban – a szovjet művészet. Kovács András – a sematikus szovjet filmekre hivatkozva (*Ifjú Gárda, Egy igaz ember, Csapajev*) – a filmforgatókönyvek és az irodalom kapcsolatáról szóló vitában (1951) így érvel: „Filmgyártásunk számára mindennél időszerevébb ma a szovjet filmesztétika tanítása, amelyet Scserbina elvtárs a következőképpen foglal össze: »A filmdramaturgia fejlődése sikerrel csak akkor következhet be, ha ez a fejlődés a különböző irodalmi formákkal való komoly, kölcsönhatásokon alapuló kapcsolatokon nyugszik. A forgatókönyv, mint a legfiatalabb irodalmi műfaj számára igen időszerevé kérdés a prózairodalommal és a költészettel való kölcsönös kapcsolat kialakítása, mert ez nagy hatással lehet további fejlődésére.«”³² Így az is érhető, hogy amikor 1951. május 18-án elfogadták a film első részét, s majd engedélyezték a forgatás megkezdését, Révai kezdeményezte Vszevolod Illarionovics Pudovkin³³ szovjet filmrendező meghívását tanácsadóként. A híres szovjet rendező sokat konzultált Illyéssel, aki több változatot is elkészített.³⁴ Pudovkin tanácsára több jelenettel bővült a film, elsősorban a tömegjelenetek száma növekedett. A film rendezője Nádasy Kálmán és a dramaturg Nádasi László szerint Pudovkin billentette vissza a *Két férfi* dramaturgiai és politikai viszonyát. Az ő értelmezése inkább Petőfire, a népi forradalmat képviselő költőre fókuszált. Ezt Illyés elfogadta, amint a filmforgatókönyv egyes történetetlen fiktív jelenetei is mutatják. (A forgatókönyv címdoldalán ez áll: „Petőfi és Bem”.) Az átdolgozások módszeréről és üteméről ez a jegyzőkönyv-részlet így tudósít: „Megoldandó alapkérdés volt

³⁰ *A Magyar Írók első kongresszusa*, Művelt Nép, Budapest, 1951, 280.

³¹ I. m., 281.

³² Kovács András: *Irodalmunk és a film*. Hozzászólás Hágy Gyula előadásához, in *Irodalmi Újság*, 1951. jan. 18., 6.

³³ Vszevolod Illarionovics Pudovkin (1893–1953) szovjet filmrendező. A szovjet film progresszív korszakában a montázstechnika alkalmazásával hozott létre jeles műveket.

³⁴ Az Illyés-hagyatékban 5 doboz tartalmazza az író feljegyzéseit a processzusról. (Illyés Mária közlését köszönöm.)

még a március 15-ei eseményeknek nem visszaemlékezés szerinti feldolgozása. / Bem–Petőfi beszélgetés / – miután ezt Pudovkin elvtárs teljesen hibás megoldásnak tartotta, a film elején való bemutatását pedig elengedhetetlen feltételnek. Ezért a március 15-e ábrázolásától Illyéssel együtt olyan képsort kellett alkotnunk, mely a legrövidebb formájú összeköttetést teszi lehetővé a film legutolsó variánsának kezdő képeivel.

Kétheti munka után sikerült egy olyan új vázlatot készíteni, amely alapját képezhette egy Illyés Gyulával folytatott 2 napos megbeszélésnek. Illyés részletes kritikát gyakorolt a vázlat fölött. Egyes szempontjait elfogadta, másokat pedig útmutatásai szerint újra átdolgoztuk.

A további munkamódszerre vonatkozólag a következőkben állapotunk meg Illyés Gyulával: az idő rövidegére való tekintettel azt a módszert követjük, hogy a »kulcsokban« tartalmazott, vagy azokat még kiegészítő új jeleneteket, melyek a filmnek jelenleg több, mint a felét teszik ki, az Illyéssel való minden részletre kiterjedő megbeszélés után – teljes dialóggal, szcénárióval és rendezői utasításokkal fel kell vázolnunk.³⁵ Így született meg a rekord költségvetésű történelmi film (5 millió forint), nem elsősorban 1848-49 dicsőségére, hanem az akkori hatalom öndicséretére.

Ehhez nemcsak a kor ideológiájának megfelelő párbeszédet kellett a történelmi és a fiktív alakok szájába adni, de a történelmet is helyenként át kellett igazítani. Így Petőfi történetét és alakját is. A filmbeli forradalmisága abban is megmutatkozik, hogy személyesen akarja megkísérelni az áttörést, megsegíteni a bécsi forradalmárokat, ezért a Parendornál állomásozó magyar seregekhez siet. Ugyancsak fikció, ahogy a parendorfi főhadiszálláson Görgey Petőfiről beszél, s méltatja: „Petőfi népszerű ember... Én olvastam verseket... Beszélünk kell a fejével. Még hasznunkra válhat.”³⁶ Persze megjelenik a hadvezér és a költő konfliktusa is. Görgey ajánlatot tesz a költőnek: „De, ha már írt versélményt, nem volna kedve belépni a vezérkarba? ... Már csak a kényelem kedvéért is ... Onnan is szólhatna a katonákhoz ... Sokkal nagyobb hatással, mert sokkal nagyobb tekintéllyel...”³⁷ A „népellenes áruló” Görgey azonban nem tudja megvesztegetni az elvhű Petőfit, aki a nevezetes mondással (bár az nem Görgeynek szól) vág vissza: „Restellem, hogy azt hittem: hogy a magyar hadseregnek van már fővezére. Az ilyen vezérletre én nem a hazámat, a kutyámat sem bízom.”³⁸

A népi Petőfi természetesen gyakran jelenik meg a nép között. A forgatókönyv kreált egy Gyurka nevű paraszti figurát, akit Petőfihez patriarchális viszony fűz, s aki „Sándor bátyámként” nevezi. A költőt gyakran ábrázolja a film, ahogy a katonákat verseire tanítja, biztatja, lelkesíti. Tehát betölti azt az értelmiségi-művész szerepet, amit a kommunista hatalom direktívái megfogalmaznak. Ez jól tükröződik Bem–Petőfi találkozásokkor is. Petőfi kardját ajánlja fel szolgálatául, a tábornok azonban praktikusabban gondolkodik: „Ön a kardját ajánlja... De nekem a tolla is kell... a szíve...

³⁵ Deák Sárosi Lászlónak köszönöm, hogy rendelkezésemre bocsátotta a jegyzőkönyv digitalizált változatát.

³⁶ Illyés Gyula: *Föltámadott a tenger* (Petőfi és Bem), forgatókönyv (az MTA könyvtárában fellelhető példány), 56.

³⁷ I. m., 59.

³⁸ I. m., 146.

Ezennel kinevezem hadsegédemmé.”³⁹ A költő nemcsak „fia” Bem apónak, hanem szinte tanácsadója is. A tábornok dilemmájára, hogyan mozgósítható a „nép”, Petőfi így felel: „Mellénk áll tábornok úr! Ha továbbra is mindenütt teljesítjük, amit a nép kíván! Késedelem nélkül ... Akkor majd jön katonának, mert lesz miért verekednie.”³⁹ A hatalmi, ideológiai elvárások más összefüggésben is átszövik a történetet.

A *Két férfi* is igyekezett egyensúlyozni a történelmi igazság és a vágyott valóságkép között a nemzetiségi viszonyokat értelmezve. A *Föltámadott a tenger* azonban meghajolt a politika kívánsága előtt. Nem a kielégítetlen nemzetiségi követelések miatt fordulnak a románok a magyarok ellen, hanem az osztrák politika, a titkosrendőrség ármánykodásai miatt. Puchner osztrák tábornok az ortodox patriarchával tárgyalva kiadja a parancsot: „...Erdély román és szász lakosságát felingerelni a magyarok ellen”. A titkosrendőrök pedig felgyűjtják a román falvakat a magyarokra hárítva az ellenségeskedést. Bem röpiratát Petőfi fogalmazza: „Nyújtsatok egymásnak testvéreileg kezét... Távoztassatok minden nemzeti gyűlölséget és boldogok lesztek”.⁴⁰ Bem erdélyi sikeres hadjáratát ez a sikeres nemzetiségi politika is elősegítette. A román népfőlkölöket Puchner nem tudja a magyarok ellen bevetni, mert – mint a forgatókönyv mondja – Avram Jancu kijelentette, hogy Bem ellen nem harcol. Ez a vágyott – és a valóságban nem létező – összefogás, internacionalizmus hatja át a film záró jeleneteit: a magyar katonadal, lengyel szövegű ének, német ének, román dal egy dallammá fonódnak össze, aminek politikumát Petőfi mondja ki, az utolsó mondatban: „A világszabadság katonái.”⁴¹

A *Föltámadott a tenger* a diadallal végződik, nem szólva sem a szabadságharc bukásáról, sem Petőfi haláláról. A *Két férfi* végigviszi a történetet, leírja Petőfi halálát is. Csaknem úgy, ahogy majd az 1963-as *Petőfi Sándor*, Heydte osztrák őrnagy visszaemlékezése alapján. De nem teljesen úgy. Van egy kis mellékszál, egy kis internacionalista magyarázat. Petőfit az a kozák dzsidás döfi le, akinek néhány perccel korábban testvérét Bem ágyú leterítik, s aki testvére holttestét kezében tartva „komor pillantást küld arra, ahonnan a golyó jött.”⁴² A szabadságharcot leverő oroszok átformált, áthamisított ellenségképét magyarázza ez a kitaláció, amint a Guszev kapitányról szőtt történet is, aki fellázad felettesei ellen, és a magyarok mellé állt.

Ilyésnek a szocialista Petőfi kultuszát építő művei alapvetően azért sikertelenek, mert poétikai eszközeik olykor művészietlenek, sablonosak. Kétségkívül sokszor engedtek a politikának a portrék, a történetmondás, s maga a történet is. De vannak olyan gyengeségek is, amelyek Illyés „kelletlenségével” magyarázhatók, egyébként talán nem maradtak volna benne a szövegeknyvben. Ilyennek tekinthető a *Föltámadott a tenger*ben az a komikus jelenet, amikor Szendrey Júlia az újszülött gyermekét, Zoltánt dajkálja. Illyés nem szerette az ambiciózus, emancipált Juliát, a „pesti George Sandot”, ez az életrajzaiból nagyon is egyértelmű.⁴³ Tehát ebbe a képbe beleillik, hogy Júlia nem tudja, hogyan kell egy gyermeket dajkálni, ringatni. Megkérdézi a szolgálótól, hogyan kell elcsitítani a síró gyereket. S ő azt tanácsolja, hogy énekeljen valamit. Júlia azonban nem tud mit énekelni, ezért a *Szeretlek kedvesem* sorait mondja fiának.

³⁹ I. m., 152.

⁴⁰ I. m., 155.

⁴¹ I. m., 157.

⁴² Illyés Gyula: *Két férfi*, 137.

⁴³ Ld. N. Horváth Béla: *A költő és neje*, in *Hitel*, 2021/5, 90–105.